

Ewa Stawowy

STEFANA CZARNOWSKIEGO SOCJOLOGICZNA ANALIZA KULTU BOHATERA

Stefan Czarnowski, uczeń Emila Durkheima, pozostawał w początkowym okresie swej twórczości pod dużym wpływem swego mistrza. Szczególnie zaznacza się to w pracy Czarnowskiego pt.: "Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii"¹. Głównym przedmiotem zainteresowań Czarnowskiego była kultura, i zainteresowania te skłoniły go do podejmowania szerokich analiz porównawczych. Praca Czarnowskiego o św. Patryku podawana jest jako przykład zastosowania metody historyczno-porównawczej. Wymienia się ją obok "18 brunaire" a Ludwika Bonaparte" K. Marxa, jako klasyczny przykład stosowania tej metody².

Badane zjawiska społeczne ujmowane są przez Czarnowskiego w szerokim kontekście jakim jest społeczny i kulturalny rozwój społeczeństwa irlandzkiego. W początkowych partiach pracy autor wprowadza pojęcie bohatera, które sformułowane zostało przez porównawcze odwołanie się do cech bohaterskich podobnych postaci w Grecji, "społeczeństwach barbarzyńskich" i chrześcijańskich krajach Europy. Przeprowadzenie tak szerokich analiz historyczno-porównawczych pozwoliło autorowi na wypowiedzenie twierdzeń o dużej wartości teoretycznej i szerokim zakresie obowiązywania, wykraczającym poza ramy badanej społeczności. Czarnowski dochodzi do zbudowania koncepcji bohatera jako wyraziciela i przedstawiciela grupy społecznej. Kult bohatera natomiast rozpatrywany jest w swych społecznych funkcjach zrelacjonowanych do grupy, której przedstawicielem jest bohater.

Aby zrekonstruować tę koncepcję Czarnowskiego, należałoby zastanowić się nad paroma kwestiami, z których najbardziej istotną w tym miejscu wydaje się odpowiedź na pytanie: w jaki sposób Czarnowski definiuje wartość.

1. POJĘCIE WARTOŚCI U CZARNOWSKIEGO

Socjologowie często posługują się pojęciem wartości, nie zawsze definiując je explicite. Z takim wypadkiem mamy do czynienia u Czarnowskiego. Spróbujmy zatem odtworzyć to pojęcie, gdyż jest ono pojęciem centralnym w jego koncepcji bohatera.

Pierwsza prowizoryczna definicja bohatera brzmi: "Bohater jest to człowiek, który w sposób obrzędowy, przez zasługi swego życia i śmierci zdobył moc działającą właściwą grupie lub sprawie, której jest przedstawicielem i której podstawową wartość społeczną uosabia"³.

Z definicji tej możemy wnosić, że wartości są własnością grup społecznych, mają więc społeczną genezę. Wartość jest tworzona społecznie, ma ponadjednostkowy charakter. Nosicielem wartości może być jednostka uznana przez grupę za jej reprezentanta.

Druga, ostateczna definicja bohatera wnosi pewne uściślenia przez wskazanie funkcji, które bohater pełni wobec grupy. Definicja ta brzmi: "Uważamy za ustalone, że bohater jest wybranym przedstawicielem jakiejś grupy lub sprawy. Jak widzieliśmy, jest przedstawicielem w pewnym określonym znaczeniu: wciela samą zasadę ustroju grupy. Dzięki bohaterowi grupa utwierdza się jako zbiorowość ludzka, a jednocześnie bohater wyobraża prawa grupy do tego, w czym upatruje ona rękojmię swej trwałości. Pojęcie bohatera jest wypadkową szeregu sądów syntetycznych, które odnoszą się z jednej strony do tego jak grupa pojmuje swoje własne istnienie jako zbiorowość ludzka, z drugiej zaś - jak przeżywa to, co stanowi dla niej podstawową wartość społeczną"⁴.

Według tej definicji, do wymienionych uprzednio określeń wartości musimy dodać następane. Wartość /uosobiona przez bohatera/ posiada na tyle doniosłe znaczenie dla funkcjonowania grupy społecznej, że zarówno ta grupa, jak i całe społeczeństwo wywierają nacisk w kierunku jej akceptacji, sankcjonując "przeżywanie wartości", a więc zachowania, które prowadzą do realizacji tej wartości.

W dalszej części artykułu zostanie poddana analizie zarówno geneza jak i funkcje bohatera-wartości. W tym miejscu interesuje nas tylko ogólne określenie wartości u Czarnowskiego. Jest ona pojmowana tu normatywnie. Funkcjonuje jako norma społeczna i jako taka posiada społeczną genezę, niezależną od indywidualnych przeżyć czy dążeń ludzkich. W aspekcie jednostkowym wartość jako norma społeczna posiada funkcję regulowania zachowań ludzkich: jest przedmiotem działań, ma moc sankcjonowania tych działań.

W aspekcie ponadjednostkowym wartość jako norma społeczna ma funkcję utrwalania więzi grupy społecznej i kanalizowania działań grupy jako całości.

2. SPOSÓB ISTNIENIA BOHATERA-WARTOŚCI

Wartości są elementami kultury, składają się na niematerialny dorobek społeczeństwa. Jak wiemy z późniejszej pracy Czarnowskiego, zdefiniował on kulturę jako: "...Całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie"⁵. Społeczeństwo tworzy więc kulturę; z drugiej strony, jej elementy traktowane są przez

Czarnowskiego jako coś obiektywnego wobec jednostki. W propozycji metodologicznej Durkheima są to tzw. fakty społeczne "/.../" polegają one na sposobach działania, myślenia i odczuwania, zewnętrznych wobec jednostki, a zawdzięczających swoje istnienie potędze przymusu, przy pomocy której jednostce się narzucają"⁶.

Jeżeli więc Czarnowski powiada, że podstawę kultu stanowią wyobrażenia, to trzeba uznać je za fakt społeczny w sensie nadawanym temu słowu przez Durkheima, a więc "/.../" taki, który jest w danym społeczeństwie powszechny, mając jednak własną egzystencję, niezależną od jego jednostkowych manifestacji"⁷.

Bohaterowie - wartości funkcjonują w społecznych ramach kultów, które za podstawę mają wyobrażenia. Czarnowski wskazuje na dwa źródła tych wyobrażeń - jednym z nich jest religia.

W wyobrażeniach o bohaterach, które powstały na podłożu religijnym bohaterowie noszą miano świętych. Inaczej mówiąc, święci funkcjonują jako bohaterowie, a podstawą uznania ich za takich jest doktryna kościelna /np. św. Patryk funkcjonuje jako bohater, gdyż jest świętym Kościoła/. Znaczenie wyrazu bohater przybiera tutaj swoiste zabarwienie "/.../" używa się go w różnych religiach, a szczególnie w pogaństwie klasycznym - dla oznaczenia zmarłych podniesionych do godności boskiej"⁸.

Wartości reprezentujące doktrynę kościelną zawierają się w wyobrażeniach o ponadludzkich, boskich właściwościach bohatera.

Drugim źródłem wyobrażeń składającym się na kult bohatera są różnego typu grupy społeczne i instytucje o charakterze świeckim. Bohaterem nazywa się osobę, która przez czyn wyjątkowy /tu w znaczeniu: czyn o wyjątkowym rozgłosie/ zdobyła sobie prawo do powszechnego podziwu. W tym rozumieniu, bohaterami będą wielcy wodzowie, poeci, przywódcy, myśliciele, jednym słowem - powszechnie znani twórcy kultury, rozumianej tutaj globalnie.

Wydawać by się mogło, że obydwa te znaczenia wyrazu bohater nie mają ze sobą nic wspólnego, że różne tradycje językowe z których wyrosły, nie pozwolą sprowadzić ich na wspólną płaszczyznę teoretyczną. Czarnowski twierdzi, że obydwa te znaczenia wyrosły ze wspólnego podłoża, i że na podstawie analizy cech składających się na pojęcie bohatera będzie można stworzyć jedno, ogólne pojęcie bohatera, obejmujące obydwa wspomniane typy: świętego i świeckiego. Praca Czarnowskiego jest próbą zinterpretowania świętych jako bohaterów, a więc jako wyobrażeń pewnego typu, posiadających społeczną genezę.

Z drugiej strony jest to próba wykazania, że kult bohatera wyrasta zawsze na podłożu mistycznych wyobrażeń. Mityczny charakter wyobrażeń stanowiących podstawę kultu wyraża się w sposobie, w jaki poszczególne

osoby stają się bohaterami. Czarnowski stwierdza, że sposób pojawienia się kogoś jako bohatera ma zawsze charakter obrzędowy. W pracy o św. Patryku wspomina o ńnię, jako takim sposobie: Postać jakaś pojawia się we ńnie dopominając się o kult dla siebie, a osoba ńnięca czyni początek kultu ogłaszając swe przeżycia senne. Ten sposób, charakterystyczny we wczesnym Średniowieczu dla poświęcania się świętym - jak się wydaje - nie wyczerpuje wszystkich sposobów stawania się bohaterem. Każdy bohater ma swoją historię pojawienia się. Jednakże charakter tego pojawienia się można uznać za trafnie odczytany przez Czarnowskiego; jest on zawsze obrzędowy.

3. RODZAJE WARTOŚCI, KTÓRYCH WCIENIENIEM SĄ BOHATEROWIE

Bohater jest wcieleniem jakiejś wartości /tzn. czegoś wartościowego/. Według Czarnowskiego, wyraz bohater, wywołuje zawsze "wyobrażenie doskonałości". Na tę cechę wyrazu bohater wskazuje jego znaczenie w języku greckim i łacińskim, a także wyniki licznych badań nad postaciami bohaterów. Bohaterowie skupiają w sobie wszystkie te właściwości, które uważane były za szczególnie cenne w czasie powstawania ich legendy /tzn. wyobrażeń na ich temat/.

Bohater zawsze był i jest usobieniem jakiejś ściśle określonej wartości. Wartość tę określa cywilizacja i epoka, do której należy bohater. Wartości należą do grup społecznych zajmujących określone miejsce w strukturze społecznej, np.: sekt religijnych, klas społecznych, itd. Poza tym istnieje liczna grupa bohaterów, których kult wspólny jest różnym grupom społecznym. Bohaterami tymi są ludzie, którzy posiadli jakąś umiejętność w stopniu doskonałym, np.: doskonali lekarze, wojownicy, wynalazcy, sławem ludzie, reprezentujący doskonałość czy wyjątkowość w jakiejś dziedzinie. Czarnowski przywołuje tu postacie: Homera, bohaterów greckich i rzymskich, licznych wodzów, odkrywców, wynalazców.

Zagadnienie rodzajów wartości reprezentowanych przez bohaterów należy rozpatrywać w kontekście stopnia ich uniwersalności. Teoretycznie można wyodrębnić trzy takie stopnie. Na gruncie teorii wartości reprezentowanej przez Czarnowskiego, można mówić o wartościach uniwersalnych, niezależnych od pozycji jednostek i grup społecznych - jako wartościach o najwyższym stopniu upowszechnienia.

Niższy stopień upowszechnienia posiadają wartości należące do grup społecznych różnego typu.

Trzeci wreszcie, pod względem upowszechnienia, system wartości, to wartości przypisane wyłącznie do określonych pozycji społecznych.

W pracy o św. Patryku Czarnowski podaje przykłady funkcjonowania bohaterów jako reprezentantów wszystkich wyodrębnionych wyżej rodzajów war-

tości. Wskazuje jednak na strukturalizację wartości pod względem ich obowiązywania w społeczeństwie.

Struktura ta, według Czarnowskiego, budowana jest przez każdego człowieka nie według kryterium jednostkowego, jakim byłoby w tym wypadku uznanie przez człowieka jednych wartości za ważniejsze, a innych za mniej ważne. Ze względu na charakter wartości - o czym pisałam na wstępie - hierarchizacja ta ma społeczny /ponadjednostkowy/ charakter. Jednostki przyjmują taką hierarchię wartości, jaka zostaje im narzucona przez grupy, których są członkami.

Stając się członkiem jakiejś grupy, przyjmujemy kult bohatera uznanego przez tę grupę za swój. Będąc członkiem narodu obowiązani jesteśmy oddawać cześć osobom uznanym za bohaterów narodowych, będąc członkiem korporacji, powinniśmy oddawać cześć bohaterom tejże, itd. Swobodę w wyborze bohatera, którego chcielibyśmy otaczać czcią, posiadamy w tych sferach życia, które nie są istotne z punktu widzenia naszego członkostwa w grupie. Posłużę się przykładem, którego używa Czarnowski dla zilustrowania tej prawidłowości. W imperium rzymskim, bogów można było wybierać sobie dowolnie, ale uchylenie się od kultu cesarza uważane było za zdradę. Instytucja państwowa wymagała od swoich członków czci dla swych bohaterów i podporządkowania się tym wymaganiom było warunkiem utrzymania członkostwa. Grupy religijne natomiast nie stawiały takich wymagań swoim członkom, a przynajmniej nie czyniły tego w sposób jednoznaczny.

Nie każdy więc kult bohaterów obowiązuje członków społeczeństwa jednakowo. Im ważniejsze jest grupa w życiu społeczeństwa, tym bardziej członków społeczeństwa obowiązuje kult wobec jej bohaterów.

Uwagi Czarnowskiego o publicznym charakterze kultu bohatera można by także zinterpretować z innego punktu widzenia: z punktu widzenia funkcji tego kultu. Według tej interpretacji: im bardziej kult bohatera potrzebny jest dla stworzenia, czy utrzymania spójności grupy, tym bardziej obowiązuje on członków tej grupy.

Tak więc, według Czarnowskiego, społeczna struktura wyznacza hierarchię bohaterów, a co za tym idzie - hierarchię wartości. Życie społeczne przebiega w grupach społecznych, stąd najwyższą pozycję /należy tu rozumieć: największy nacisk w kierunku akceptacji/ posiadają wartości, które poprzez swoje społeczne funkcje stają się czynnikami utrwalającymi strukturę grupy. Grupa zajmująca najwyższe miejsce w strukturze społecznej, narzuca swoją hierarchię wartości pozostałym grupom.

Zamykając kwestię hierarchii wartości, można ją podsumować w ten sposób: hierarchia wartości wyznaczana jest przez stopień nacisku wywieranego przez społeczeństwo na jednostkę w kierunku akceptowania przez

nią określonych wartości. Bohaterowie uosabiają wartości mieszczące się w trzech wyróżnionych typach wartości: uniwersalnych, właściwych dla grup społecznych i przypisywanych do określonych pozycji społecznych. Największy nacisk w kierunku akceptowania ich przez społeczeństwo wywierają wartości będące własnością grup społecznych. Nie wszystkich jednak grup, lecz tych, które uosabiają podstawowy typ więzi społecznej na danym etapie rozwoju społecznego.

Czarnowski przeprowadza typologię bohaterów według rodzajów grup, które ich tworzą. Wyróżnia trzy typy bohaterów: narodowych, państwowych i lokalnych.

Typy bohaterów obrazują rozwój więzi społecznej w społeczeństwach różnego typu. W tych społeczeństwach, w których podstawową jednostką społeczną jest grupa lokalna, tzn. tam, gdzie organizacja społeczna oparta jest o miasto i wieś, powszechnym typem bohatera jest bohater lokalny.

Czynnikiem tworzenia się społeczności szerszych jest powstanie więzi państwowej, politycznej. Dla społeczeństw, które wykształciły ten typ więzi, charakterystyczne jest występowanie bohaterów państwowych, ich kult obowiązuje wszystkich członków państwa.

O ile więź polityczna tworzyła się z reguły na bazie wspólnoty terytorialnej, o tyle tworzenie się więzi narodowej jest procesem bardziej skomplikowanym i długotrwałym. Może on przebiegać na bazie różnych czynników: języka, wspólnoty instytucji politycznych, gospodarczych, na bazie religii itd. Kształtowanie się kultu bohaterów narodowych jest czynnikiem towarzyszącym procesom tworzenia się świadomości narodowej. Stanowi podstawę moralnej wspólnoty członków narodu.

4. BOHATEROWIE A WARTOŚCI

Według Czarnowskiego, bohater jest wcieleniem wartości. Bardziej poprawne byłoby sformułowanie, że bohater jest uosobieniem, personifikacją wartości - bohaterowie bowiem zawsze są ludźmi.

Człowieczeństwo bohaterów należy - jak sądzę - rozumieć tu dwojako. Po pierwsze, jako stwierdzenie, że bohater posiada ludzką naturę. Przejawia się to w tym, że dokonanie bohaterskiego czynu jest dla bohatera kwestią pokonania swych ludzkich słabości i dokonania wyboru moralnego. Jeżeli nawet bohater nie ma swojego ludzkiego prototypu w historii /jest np. fikcją literacką/, to jest on człowiekiem w sensie psychicznym.

Po drugie, człowieczeństwo należy rozpatrywać w kontekście pracy Czarnowskiego o św. Patryku. Przy pomocy pojęcia bohatera Czarnowski dokonywał krytycznej analizy kultu świętego i to świętego zajmującego wysoką pozycję w hierarchii świętych katolickich. W stosunku do tej postaci mogło zachodzić uzasadnione podejrzenie, że traktowana ona była jak

istota nadludzka. W tradycji religijnej św. Patryk urósł do roli boskiego wysłannika na ziemię, zastępcy Chrystusa na sądzie ostatecznym, gdzie sądzić ma Irlandczyków; wiódł on też z Bogiem spór na temat swych kompetencji na sądzie ostatecznym. Przypisano mu więc boskie pochodzenie. Czarnowski przeciwstawia się tradycji religijnej upatrującej w św. Patryku boga, twierdząc: "Ludzie bowiem jedynie na człowieka mogą się powoływać jako na świadka ich własnej wartości"⁹. Zinterpretowanie św. Patryka jako bohatera, wyklucza jego boskie pochodzenie.

Bohaterowie różnią się jednak od zwykłych ludzi, są ludźmi niezwykłymi. W wyobrażeniach, będących podstawą kultu, bohater wyposażony jest w nadzwyczajne możliwości działania: niezwykłą siłę fizyczną, przebiegłość, odwagę, a we wszelkich kultach mających religijne źródła - w możliwości czynienia cudów. Możliwości te pojawiają się u bohaterów w wyniku skupienia wszystkich sił fizycznych i psychicznych na realizacji wyznaczonego sobie działania. Poprzez realizację tego działania /wartości/ bohater zdobywa siłę niedostępną innym ludziom, a porównywaną przez Czarnowskiego do "mana".

Czarnowski powiada, że wszyscy bohaterowie posiadają podwójną naturę: ludzką i boską. Elementy boskości uczestniczące w naturze bohatera należy - jak sądzę - rozumieć jako podniesienie się bohatera ponad przeciętnego człowieka przez zdobycie siły działania, przeniknięcie jakiejś tajemnicy. Mówiąc inaczej - dostrzeżenie wartości, poświęcenie swych sił i najczęściej życia dla jej zrealizowania. Bohaterowie są więc wzorami moralnymi, a sposób ich postępowania sam w sobie jest wartością.

Fakt, że bohaterowie zaczęli funkcjonować jako wzory moralne jest, zdaniem Czarnowskiego, wynikiem rozwoju społeczeństw europejskich w sferze kultury duchowej. Starożytni bohaterowie mitów odznaczają się niezwykłą sprawnością fizyczną i odwagą, dokonują niezwykłych czynów i za to są czczeni. Stopniowo walka /każdy bohater musi czynnie potwierdzić wartość o którą walczy/ przenosi się w sferę ducha i bohaterami zaczynają być ludzie, którzy potrafią przewyciężyć w sobie ludzkie słabości i przeciwstawić się przeciwnościom losu. Ludzie ci zostają uznani za bohaterów, nawet gdy ich wysiłki nie doprowadzają do pozytywnego efektu.

Bohaterowie funkcjonujący jako wzory moralne są więc przedmiotem kultu ze względu na wartości moralne, które reprezentują swoim zachowaniem i ze względu na wartości, które swym zachowaniem potwierdzają. Są więc realizatorami wartości dwojakiego rodzaju: wartości moralnych i naczelnej wartości grupy, której są reprezentantem. Nie są to wartości tożsame, często nawet dochodzi do przeciwstawienia sobie wartości moralnych /ponadgrupowych/ i wartości grupy. Najlepiej scharakteryzuje to zjawisko cytata z pracy Czarnowskiego: "Nawet występki i zbrodnie doczekały

się heroicznej personifikacji. Cartouche, a w nowszych czasach bandyta włoski Musolino, rozszawieni zostali przez legendę i powieść ludową, a niekiedy nawet przez wielkich poetów. Kiedy bowiem zdolność czynienia zła osiąga doskonałość, wówczas wzbudza podziw na równi z cnotą. Przedstawia ona pewną kategorię wartości, taką samą jak predyspozycja do dobra. Skądinąd wszyscy, którzy mają powód do uskarżania się na istniejący porządek rzeczy, skłonni są widzieć nawet w przestępcach buntowników, bojowników ich sprawy, mścicieli odwiecznych krzywd. Takich to właśnie bojowników sławi wyobraźnia ludowa w postaci Robin Hooda, a Schiller w swych "Zbójcach"¹⁰.

Tak więc wszelkie, nawet moralnie naganne postępowanie bohatera będzie przedmiotem podziwu, o ile prowadzić będzie do celu, uważanego za pożądany. Bohater, realizując wartości, swym autorytetem uświęca drogę, która prowadzi do tego celu.

Istnienie mitu, legendy, bogatej zwykle literatury, jest warunkiem istnienia bohatera. W tworzeniu tych dzieł biorą udział poeci, pisarze, kronikarze, hagiografowie. W swej pracy posługują się oni materiałem źródłowym - o ile taki istnieje - lub opierają się na materiale wtórnym. Zadaniem autorów jest zgromadzenie, uporządkowanie i interpretacja materiału na temat bohatera. I tutaj mamy do czynienia z najbardziej zadziwiającym zjawiskiem w związku z bohaterem. Autorzy legend o bohaterze poczynają sobie bardzo dowolnie z wszelkimi faktami /o ile są one znane/ mającymi związek z postacią bohatera, podporządkowując ich interpretację uwypukleniu wartości, której bohater jest nosicielem. Materiał źródłowy traktowany jest wybiórczo, do biografii bohatera dobierane są tylko te fakty, które związane są z realizacją wartości reprezentowanej przez bohatera. W wypadku, gdy nie ma żadnych przekazów z życia bohatera, konstruuje je według schematu przyjętego w życiorysach danego typu bohaterów¹¹.

Bohaterowie legend posiadają więc takie życiorysy, jak gdyby całe życie poświęcili realizowaniu danej wartości społecznej. Życie ich zostaje wpisane w schemat życia społecznego, ale aktualny dla czasu powstania legendy. Takie ustanowienie nie ma oczywiście nic wspólnego z prawdą historyczną.

Autorzy legend nie tylko materiał źródłowy traktują dowolnie. Zachowują pełną inwencję w tworzeniu postaci epizodycznych lub wzbogaceniu sytuacji, w których znajdował się bohater o nowe elementy. Są przy tym posłuszni społecznemu zamówieniu na bohatera, stąd wszystkie fikcyjne zdarzenia i osoby mają służyć bohaterowi do zmanifestowania realizowanej przez niego wartości.

Z tak dowolnej obróbki literackiej bohater wychodzi jako postać cha-

rakteryistyczna z jednego jeszcze punktu widzenia. Otóż osobowość bohatera przedstawiona w legendzie jest ogromnie uboga, a raczej rozwinięta w jednym kierunku - nastawiona na realizację tylko jednej wartości społecznej. Inne sfery życia bohatera są nieistotne i pomijane w legendzie. Bohater zaczyna funkcjonować w świadomości społecznej jako symbol określonej wartości, wcielenie ideału społecznego, będącego własnością danej grupy społecznej.

Ludzie, których zadaniem jest apoteoza bohatera, są twórcami jego osobowości, przy czym nie są samodzielni ani przy wyborze postaci, ani tego, co ta postać sobą reprezentuje. Dowolność w wyborze materiału źródłowego i korzystanie z natchnienia literackiego powodują, że bohater taki, jaki przedstawiony jest w legendzie, poemacie i taki, jaki funkcjonuje w świadomości społecznej, jest wielkim skrótem, uproszczeniem człowieka, który służył za pierwowzór. Z faktów pozostają zachowane jedynie czas, miejsce działania bohatera, ważniejsze dokonania /ważne z punktu widzenia wartości, którą bohater reprezentuje/, a i to nie zawsze.

Przykład św. Patryka jest tu bardzo wymowny. Czarnowski dokonuje drobiazgowej analizy tekstów dotyczących istnienia i działalności Patryka, pism samego Patryka, jak i tekstów żywotów Patryka, stanowiących podstawę legendy o nim.

Przekazy dotyczące działalności Patryka w Irlandii są skąpe. Na ich podstawie można jednak ustalić trasę misyjnej wędrówki Patryka i jego ważniejsze dokonania: zaszczerpienie w Irlandii chrześcijaństwa, stworzenie podstaw organizacji kościelnej, którą Patryk oparł o klasztor. Na podstawie tekstów źródłowych można także w przybliżeniu określić dominujące cechy osobowości Patryka: wysoką wartość moralną i wielką, mistyczną wiarę w swoje powołanie.

W legendzie o św. Patryku, Czarnowski odnajduje te same wątki, ale także inne treści. Trasa wędrówki św. Patryka obejmuje wszystkie miejscowości, które posiadały jakiegokolwiek znaczenie polityczne lub religijne. Legenda dzieli się na epizody, przy czym ich cykl jest taki, jak cykl wielkanocny. Ważniejsze wydarzenia w życiu Patryka dokonują się podczas świąt Wielkanocy. Jest to chronologia podobna jak w pogańskiej mitologii irlandzkiej. Legenda upodabnia postać św. Patryka do Mesjasza, przystosowuje proroctwa i przypowieści Starego Testamentu tak, aby odnosiły się do św. Patryka. Wreszcie, znacznej przebudowie ulega osobowość świętego. Z pobożliwego i prawego według świadectw historycznych, w legendzie staje się groźny i mściwy "/.../ Jedyne co w legendzie może przypominać prawdziwego św. Patryka, to jego pobożność i asceza, a i one wyolbrzymione są do niepoznania"¹².

Należy wspomnieć jeszcze o wątku wyzwolenia w legendzie, który zacytował o tym, że św. Patryk stał się bohaterem narodowym. Pojawia się

ten wątek dwukrotnie. Raz - św. Patryk, pokonując tyranie demonów panoszących się w Irlandii i nękających ludzkie dusze z pomocą złych druidów¹³, staje się symbolem wyzwolenia duchowego Irlandczyków. Po wtóre - św. Patryk osiąga osobiste wyzwolenie; jako młody chłopiec był niewolnikiem pogańskiego wodza w Irlandii i późniejszy powrót św. Patryka do Irlandii, już w roli apostoła, jest symbolem osobistego wyzwolenia i tryumfu nad gnębicielem.

Św. Patryk reprezentuje zarówno wartości moralne, jak i wartość ceną dla Irlandczyków jako grupy społecznej - jest on nosicielem wartości wyzwolenia, wolności. Przetransponowanie tej wartości, uczynienie z niej wartości narodowej, a św. Patryka bohaterem narodowym, jest konsekwencją odpowiedniości tej postaci i wartości przez nią reprezentowanych do aktualnych warunków społecznych.

Bardzo ważnym czynnikiem sprzyjającym powstaniu mitów i legend bohaterских jest czas, który dzieli okres życia i działalności bohatera, od czasu powstania i wykrystalizowania się jego legendy. Ten dystans czasowy jest częstokroć bardzo duży. Bohaterowie jakby czekają na swoje odkrycie, wartości na zaktualizowanie się. Wyjątek od tej reguły stanowią bohaterowie reprezentujący wartości właściwe dla pozycji społecznej, którą zajmują. Np. królowie, cesarze, papieże, stają się bohaterami przez sam fakt zajmowania pozycji społecznej i pełnienia określonej roli. Pozycję tę zajmują z wyboru innych ludzi, bądź też z racji urodzenia. Jednak i ci ludzie bohaterami ogłaszani bywają dopiero po śmierci. Tajemnica otaczająca tych ludzi za życia /są oni zawsze w jakiś sposób izolowani od szerszych zbiorowości/ i śmierć, mająca właściwości uświęcające, czyni ich godnymi miana bohatera.

Czarnowski przypisuje bardzo wielką rolę faktowi śmierci bohatera. Heroi bardzo często /z reguły/ walczą o swe wartości, walka ta nie-rzadko kończy się śmiercią. Poświęcenie swego życia w tym wypadku pełni funkcję potwierdzenia wartości, sankcjonuje ją. W historii świętych chrześcijańskich motyw śmierci był powszechnie przyjęty. Według Czarnowskiego, kult świętych /bohaterów/ jest kontynuacją pogańskiego kultu przodków i bohaterów.

Św. Patryk należy do kategorii bohaterów, których Czarnowski nazywa żałobnymi; ich kult ma zawsze świąteczny cykl i oparty jest na wyobrażeniach o związku duszy zmarłego z jego szczątkami i jego grobowcem. Bohaterowie żałobni posiadają moc działania właściwą bogom i przez wyznawców kultu traktowani są jako duchy indywidualne, posiadające swoją osobowość.

Kult przodków i bohaterów pogańskich, skupiający się wokół grobowców w okresie świątecznym był w pogańskiej Irlandii jedyną formą większych skupień i podstawą wytwarzania się szerszych więzi społecznych. Św. Pa-

tryk w Irlandii katolickiej zajął miejsce tych bohaterów, a przez swoje zasługi dla Irlandczyków /wartość, którą reprezentował w legendzie/ stał się bohaterem najważniejszym. Kult bohatera utrzymuje się częstokroć bardzo długo, tak długo, jak aktualne pozostają wartości przez nich reprezentowane. Np. legenda o św. Patryku przekształcała się w związku z zmianami, zachodzącymi w życiu społecznym Irlandii. Jednakże, zasadnicza wartość reprezentowana przez niego pozostawała ta sama, a zmieniała się tylko ogólna ocena postaci św. Patryka. Różne wątki legendy, wysuwano na pierwszy plan w różnym czasie, czyli zmieniała się tylko ocena moralnych wartości reprezentowanych przez św. Patryka.

5. SPOŁECZNA GENEZA KULTU BOHATERA

Wartość, reprezentowana przez bohatera jest, według Czarnowskiego, zawsze wartością społeczną. Przez wartość społeczną rozumie się tu wartość uznaną przez jakąś zbiorowość. Może nią być miasto, państwo, sekta, bractwo, grupa zawodowa, cech rzemieślniczy, itp. Są to więc grupy społeczne różnego rodzaju jeżeli chodzi o liczbę członków, sposób skupiania się, organizację życia w grupie i wiele innych cech. Bohater jest uosobieniem wartości grupy, wcieleniem konstytuującej ją zasady. Każda grupa społeczna posiada swego bohatera, ze względu na doniosłą funkcję, jaką pełni on w życiu grupy. Jest on moralnym wzorem członka grupy; jego kult stanowi podstawę solidarności grupowej.

Społeczny charakter kultu bohatera zaznacza się w sposobie powstania tego kultu. Za każdym razem jest to, jak twierdzi Czarnowski, wybór, mianowanie jakiejś osoby bohaterem. Mianowanie tego dokonują "miarodajne czynniki publiczne". Bohaterów swoich mianują szkoły, cechy, rody, miasta, kościoły, jednym słowem wszelkiego typu organizacje społeczne. Heroizacja jest aktem publicznym, analogicznym do mianowania urzędnika na utworzone uprzednio dla niego stanowisko. Nominacja ta przebiega w obrzędowych formach przyjętych w różnych organizacjach społecznych. Np. w Grecji, heroizację ogłaszała regularnie wyrocznia delficka, w chrześcijaństwie w pierwszym jego okresie świętych wybierał lud, przeprowadzając wybór jak na określone stanowisko urzędowe¹⁴. W ramach Kościoła, w miarę przekształcania się jego ustroju, zmieniał się także sposób powoływania świętych. W końcu, wyłączne prawo mianowania świętych przypadło najwyższej władzy kościelnej.

Istnieje też drugi sposób "bycia" bohaterem. Nie docieka się tu źródła kultu. Jego funkcjonowanie sankcjonowane i podtrzymywane jest przez tradycję. Kult bohatera podobny jest w formie do splendoru, jakim otaczani byli wysocy urzędnicy, przy czym przedmiotem kultu są zarówno walory bohatera jak i długowieczność jego kultu. O tym, jak istotny jest

czynnik społecznego uznania bohatera, świadczą wypadki uznawania danej wartości ze względu na długowieczność kultu, którym otoczony jest jej reprezentant.

Społeczny charakter kultu bohatera potwierdza także fakt, że bohater może być pozbawiony swego "stanowiska". Czarnowski nie wchodzi tu w analizę przyczyn tego zjawiska, rejestruje tylko zdarzenia, potwierdzające jego tezę. Otóż zdarzało się często, że bohaterowie odwoływani byli przez cesarzy Chin. Odwołanie to było aktem publicznym.

Drugim, biernym sposobem odwołania bohatera, to zapomnienie o nim i przeniesienie czci na kogoś innego, lecz potencjalnie lub faktycznie należącego do tego samego typu bohaterów. Nie muszą tego poprzedzać głębokie, strukturalne zmiany w społeczeństwie, które uzasadniałyby tego typu zjawisko. Do dosyć częstych takich zdarzeń w historii Kościołów chrześcijańskich należą zmiany wewnątrz przez klasztory, w historii cechów rzemieślniczych zmiany patronów, w historii Kościoła w Polsce przeniesienie kultu z jednego świętego na innego, akceptowane później przez całe społeczeństwo.

Sugerowałyoby to - według mnie - istnienie swoistej "mody" na bohatera. Zjawisko, to zasługiwałoby zresztą na głębszą analizę ze względu na swą społeczną doniosłość.

Wydaje się, że nieliczne uwagi Czarnowskiego na temat przenoszenia kultu pozwalają na rozwinięcie jego koncepcji kultu bohatera. Kult bohatera jest zjawiskiem ogromnie czułym na wszelkiego typu zmiany społeczne. Kulty pojawiają się i zamierają w związku ze strukturalnymi zmianami społeczeństwa, ale popularność ich wyznaczana jest przez inne czynniki, nie mające tak decydującego znaczenia dla życia społecznego.

Interesujący przyczynek do kwestii przenoszenia kultu z jednego świętego na drugiego, należącego do tego samego typu bohaterów, stanowią prace Kazimierza Dobrowolskiego o kultach świętego Stanisława i świętego Floriana¹⁵. Kult św. Stanisława /kanonizacja nastąpiła w roku 1253/ bardzo szybko zdobył sobie popularność w społeczeństwie polskim. Oto analiza przyczyn, które wg Dobrowolskiego przyczyniły się do tak szybkiego rozpowszechnienia jego kultu: "Z radością propaguje ją /część - E. S./ duchowieństwo, upatrując w uświęceniu biskupa zwycięstwo idei teokratycznych i dosadne potępienie zamachu czynników państwowych na władze kościelne. Szczerze też przejmuje się kultem dynastia, zwłaszcza książęta krakowscy, dla których posiadanie prochów patrona było rękojmnią powodzenia. /.../ Nierównie życzliwe przyjęcie znalazł świeży kult u rycerstwa; przywołał bowiem na pamięć czasy pierwszych Bolesławów, które w wyobraźni umysłów XIII wieku, znękanym fatalnymi stosunkami politycznymi nabrały barw sławy i wywoływały tęsknotę powrotu. Przy tym w grę

wchodziły tu rody, które uważały się za spokrewnione ze św. Stanisławem. Nic też dziwnego, że oparłszy się na tak mocnych podwalinach wywalcza sobie cześć św. Stanisława niezmiernie bujny i szybki rozkwit. Przeciwnik Bolesława urasta do wybitnego obrońcy państwa, patrona bitewnego, na którego grobie składa się zwycięskie sztandary i którego podobizny figurują na pamiątkowych dukatach¹⁶.

Równocześnie wiemy z innej pracy tego autora, że do czasu kanonizacji św. Stanisława, najżywszym kultem w arcybiskupstwie krakowskim cieszył się św. Florian. Relikwie tego świętego, uzyskane od papieża Lucjusa i sprowadzone do Krakowa w 1184 roku stały się podstawą tego kultu.

Interesujące jest przy tym, że święty, w momencie sprowadzenia jego zwłok do Krakowa nie posiadał żadnej genealogii ani legendy. Ta ostatnia wykształciła się dopiero dużo później, a atrybut św. Floriana - ochrona przed ogniem /wg Czarnowskiego byłaby to wartość reprezentowana przez tego bohatera/ - pojawia się już w toku tworzenia jego legendy¹⁷. Historia sprowadzenia do Polski zwłok nieznanego świętego stanie się bardziej czytelna, gdy przypomnimy jak olbrzymią rolę odgrywały relikwie w średnio-wiecznych wyobrażeniach. Były one gwarantem opieki boskiej, przynosiły chlubę miejscu, w którym były złożone. Posiadanie relikwii miało też bardziej wymierne korzyści gospodarcze: grób świętego był miejscem pielgrzymek, a miejscowy kler zyskiwał prawo udzielania odpustu.

Święty Florian był reprezentantem doktryny Kościoła katolickiego, później, po stworzeniu mu legendy, zyskał także walory moralne. Przeniesienie kultu z jednego świętego na drugiego było w tym wypadku wynikiem większej odpowiedniości moralnych walorów tego drugiego dla określonych warunków społecznych i politycznych. Zmiana przedmiotu kultu nie była konsekwencją zmiany doktryny kościelnej.

Są więc dwa możliwe sposoby pozostania uznanym za bohatera - na mocy mianowania bądź tradycji. Obydwa sposoby mają społeczną genezę: za podstawę przyjmują wyobrażenia o niezwykłych walorach bohatera. Powracając do pracy Czarnowskiego: twierdzi on, że kult św. Patryka w Irlandii wywodzi się z pogańskich mitów i obrzędów. Przyjęty był początkowo w pewnych tylko kręgach społeczeństwa irlandzkiego, mających jednak międzyplemienne znaczenie. Kręgi te tworzyli filidzi - kapłani, wieszczowie w pogańskiej Irlandii. Przejęcie przez filidów chrześcijaństwa i utworzenie przez nich podwalin kultu św. Patryka było więc procesem asymilacji wartości społecznych i kulturowych, które przyniosło ze sobą chrześcijaństwo, do pogańskich wier i obrzędów. Kult bohatera jest równocześnie podstawą tworzenia się więzi społecznej o ponadlokalnym charakterze. Irlandia wyprzedziła pozostałe kraje Europy pod względem rozwoju świadomości narodowej. Zasadniczą rolę w tym procesie tworzenia się świadomości

narodowej odegrało chrześcijaństwo. W Irlandii nastąpiło przeniesienie znaczenia wartości z religijnej na narodową /bohater Kościoła stał się bohaterem narodowym/.

Kryształizowanie się kultury irlandzkiej zaznacza się w bardzo ścisłym związku religii i cywilizacji. Jednym z najważniejszych objawów życia religijnego był kult świętych /związany z czię dla relikwii/. Ten właśnie kult, będący z jednej strony procesem przystosowywania się społeczeństwa do nowych warunków społecznych, z drugiej był czynnikiem przyspieszającym tempo rozwoju społecznego.

Kult świętych, rozpatrywany przez Czarnowskiego jako wytwór grupy społecznej, pełni wobec tej grupy doniosłe funkcje: jest podstawą tworzenia się więzi społecznej, członkom daje poczucie przynależności do grupy. Dla grup społecznych wartość, reprezentowana przez bohatera otoczonego przez grupę obrzędową formą kultu, jest podstawą wyobrażeń o roli grupy w strukturze społecznej.

6. UWAGI KOŃCOWE

Praca Czarnowskiego o św. Patryku, bohaterze narodowym Irlandii, rozpatruje kult tego świętego jako twór społeczeństwa irlandzkiego. Posługując się zrekonstruowanym pojęciem wartości, starałam się zinterpretować to dzieło jako pracę o społecznej genezie i funkcjach wartości. Z rekonstrukcji tej wyłania się taki model społeczeństwa i funkcji wartości w tym modelu: grupy społeczne, pozostające w określonym układzie /ustroju społecznym/ wytwarzają zapotrzebowanie na określone wartości, które sankcjonowałyby podstawową więź społeczną łączącą członków grupy. Postać bohatera, przedstawiciela wartości zostaje przystosowana do społecznych warunków aktualnych dla czasu tworzenia jego legendy.

Czarnowski poddaje skrupulatnej analizie mechanizm tworzenia się kultu. Znajdując źródła kultu świętego w pogańskich wierzeniach i obrzędach, interpretuje kult świętych jako mechanizm społecznej asymilacji nowych wartości wniesionych do kultury duchowej Irlandii przez chrześcijaństwo, do zastanych form życia społecznego. W okresie ścisłego związku życia społecznego i religii, kult religijny, zajmujący poczesne miejsce w życiu religijnym, staje się znaczącym czynnikiem rozwoju świadomości społecznej. Życie religijne, aktualizujące się w formach skupień świątecznych, staje się podstawą tworzenia się ponadlokalnych więzi społecznych, więzi narodowych. Wartość, reprezentowana przez bohatera Kościoła, będąc wartością wspólną wszystkim wyznawcom chrześcijaństwa, staje się wartością ogólnonarodową.

Bohater funkcjonuje w wyobrazeniach w postaci legendy. W legendzie występuje on w roli reprezentanta wartości dwojakiego rodzaju: wartości

grupy, poprzez którą jest czczony i wartości moralnych, które reprezentuje swoim postępowaniem /w legendzie/. Wartości te pełnią wobec grupy podwójną rolę: sankcjonują cel grupy i wskazują moralne zasady postępowania, które mogą do niego prowadzić. Wartości odgrywają więc doniosłą rolę z punktu widzenia funkcjonowania grupy społecznej. Przeprowadzone przez Czarnowskiego badania upoważniają do twierdzenia, że rola bohatera zmienia się w zależności od rodzaju grupy społecznej; im bardziej dla spójności grupy potrzebny jest kult bohatera, tym bardziej obowiązuje on członków tej grupy.

Artykuł niniejszy jest próbą zrekonstruowania pewnego wycinka socjologicznej koncepcji kultu bohatera sformułowanej przez Czarnowskiego. Analiza prowadzona była z punktu widzenia przyjętej przez Czarnowskiego koncepcji tworzenia się i funkcjonowania wartości społecznych. Wiele kwestii wymagałoby bardziej gruntownej analizy, wiele nie zostało podjętych. Między innymi kwestia psychologicznych i społecznych mechanizmów kształtowania się kultu świętych-bohaterów, sposobu funkcjonowania bohaterów w kulturze narodowej, i wiele innych. Te wymagałyby jednak odrębnych opracowań.

PRZYPISY

¹ PWN, Warszawa 1956. Pierwsze wydanie tej pracy pt.: *Le culte de heros*. St. Patrick, Paris 1919.

² Zob. Jerzy J. Wiatr: *Marxistowska teoria rozwoju społecznego*, Warszawa 1973, r. IV, s. 212-252

³ Czarnowski, cyt. dz., s. 30.

⁴ Tamże, s. 234.

⁵ Czarnowski: *Dzieła*, T. I, s. 20.

⁶ Emile Durkheim: *Zasady metody socjologicznej*. Warszawa 1968, s.32.

⁷ Tamże, s. 42.

⁸ Czarnowski: *Kult bohatera i jego społeczne podłoże*. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii. Warszawa 1956, s.13.

⁹ Czarnowski: cyt. dz., s. 21.

¹⁰ Czarnowski: cyt. dz., s.16.

¹¹ Por. np. historię kształtowania się legendy św. Floriana, w: K. Dobrowolski: *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI wieku*. Warszawa 1923.

¹² Czarnowski: cyt,dz., s. 58.

¹³ Druidzi, kapłani pogańscy w Irlandii, zorganizowani byli w bractwo ogólnonarodowe. W odróżnieniu od filidów /drugiego bractwa o podobnym typie/, przeciwstawiali się wprowadzeniu chrześcijaństwa do Irlandii.

¹⁴ wg Czarnowskiego, cyt. dz., s.19.

¹⁵ K. Dobrowolski: Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI w., Warszawa 1923; Kult św. Stanisława w: St. Florian w średnich wiekach. Rocznik Krakowski XIX, 1923.

¹⁶ Dobrowolski: cyt. dz.2, s. 117-118.

¹⁷ Bardzo interesująca analiza roli kultu w całokształcie życia społecznego: Dobrowolski: cyt. dz. 1.

Ewa Stawowy-Mucha

STEFAN CZARNOWSKI'S SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE HERO WORSHIP

The authoress attempts to reconstruct the sociological concept of a hero as found in the work by S. Czarnowski: The Hero Worship and Its Social Background /Kult bohaterów i jego społeczne podłoże/.

The hero worship has been analysed by means of a remodelled concept of value.

The hero as a personification of values plays the role i.a. of a basis for forming social bonds in the life of a society. This role has been recognized by S. Czarnowski as the basic function of social values.

Эва Ставовы-Муха

Социологический анализ культа героя в труде Стефана Чарновского

Автор статьи предпринимает попытку реконструировать социологическую концепцию героя, содержащуюся в его работе "Культ героев и его социальная основа". Анализ культа героя проводится с помощью реконструированного понятия ценности. Герой как олицетворение ценности выполняет в обществе функцию основы для формирования социальных связей; функция эта считалась Чарновским основной функцией социальных ценностей.